
UNITÁRIUS ÉLET

56. ÉVFOLYAM 2. SZÁM
2002. MÁRCIUS-ÁPRILIS

Kéthavonta megjelenő folyóirat

A TARTALOMBÓL

Mikor jön el a Messiás?

Én Istenem, legyek vidám!

Egyházi hírek

László Gyula szobrának avatásán

Főjegyzői beszámoló

Teológiai tükör

Úrvacsora

Akik előttünk jártak...

Varga Béla

Murányi Farkas Sándor

John Paget János

Kereszténység és kultúra

„Új” retorika... (II. rész)

Egyházközségeink életéből

Áprily Lajos

TAVASZI VIZEK

Zsong a szigetcsúcs barna berke,
a harkály részegen nevet.
Az ifjú nap: Dávid, leverte
a lomha Góliát-telet.

Állok a vadvizes tavaszban,
bódít a szagja, mint a bor,
kedvemben egy füttyös kamasz van,
aki voltam valamikor.

Vizek futnak, jegek ropognak,
dúdorászom, kurjongatok –
Lelkemben patakok zuhognak,
patakok, patakok, patakok.

KERESZTÉNYSÉG ÉS KULTÚRA

„Új” retorika a Dekonstrukció tükrében (II. rész)

„Új” retorika

Szemiológia és retorika című tanulmányában Paul de Man arról ír, hogy napjaink irodalmi szemiológiájának egyik legfeltűnőbb jellegzetessége az, hogy a grammatikai struktúrákat retorikai struktúrákkal használják, minden zökkenő nélkül siklanak egyik struktúráról a másikra, láthatólag anélkül, hogy tisztában lennének ezek összeférhetlenségével.

Nagy vállalkozás megvizsgálni és megkülönböztetni a grammatika és retorika ismeretelméletét, de anélkül is nyugodtan ki lehet jelenteni, hogy semmiféle elméleti és filozófiai spekuláció nem támasztja alá a grammatika és retorika vélt folytonosságát.

Tulajdonképpen azt akarja mondani, hogy nem tudja elfogadni a nyelv grammatikai ellenőrizhetőségének lehetőségét, azt sem, hogy az megbízható közvetítő volna. A nyelv tropikus alakzatokra épül, melyek mindenkor rombolóan felbukkanhatnak.

Paul de Man többek között Nietzsche szövegeire támaszkodik, őt jelöli meg egyik nagy elődjének, aki a szubjektivitást tulajdonképpen rehabilitálja, az interpretáció tényként való elfogadását leplezi le. Ezért érdemes beszélni róla.

Nietzsche retorikára irányuló vizsgálódásai (egyébként a „Tragédia születése” is erre irányuló elemeket tartalmaz) arra a rövid előadásorozat jegyzeteire támaszkodik, melyet 1872–73 téli szemeszterében tartott, két diák jelenlétében. 1874 nyarára készül el „Retorika” című töredéke, mely magyar fordításban is megjelent.

Nietzsche eltávolítja, szétválasztja a retorika tanulmányozását a „hagyományos” retorikáétól, azaz az ékesszólás és meggyőzés művészetétől. A retorikus beszédet a trópusoktól, retorikai alakzatoktól teszi függővé. Tulajdonképpen minden figuráció, amit ékesszólásnak nevezünk, a nyelv retorikai források eredménye. „Amit a tudatos művészet eszközeiként retorikusnak nevezünk, azok a

nyelvben és azok létrejövésében mint a tudattalan művészet eszközei működtek, vagyis hogy a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése az értelem napvilágánál. Egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus természetessége, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga szintisztán retorikai források eredménye.”

Nietzsche bár elveti az ékesszólás eszközeit a hagyományos értelemben vett szónoki eszközöket is mindenképpen kihasználja, gondoljunk csak Zarathusztrára.

A nyelvességgel összefüggő alapvető nyelvészeti modell tehát Nietzsche, a dekonstrukció hívei stb. esetében a retorika lesz. Ez nem totalizáló, hanem felnyitja a nyelvet a kreativitás irányába. A retorika ugyanis mindig egy nyelvi formából és annak hatásából áll össze. A trópus és a meggyőzés ugyanannak a nyelvnek két oldala.

Az eddig elmondottakra is hivatkozva nyugodtan kijelenthetjük, hogy manapság **két retorikáról beszélhetünk**: az egyik a már említett, hagyományos értelemben vett retorika, a másik az úgynevezett „*meta-retorika*”.

Ezzel jelezni lehetne a retorikai retorizálásnak kettős aktusában rejlő kettős többletet. A dekonstrukció fogalmának igazából ez a jelentős újdonsága: megmutatja, hogy a referenciális, grammatikai nyelvet körülveszi egy metaretorikai közeg, mely az elsődleges retorizáláshoz képest más episztemológiai hatású.

Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a „hagyományos retorika” a „szavak szintjén” jön létre, míg a másik, a metaretorika egy szubjektív hozzáállást kidolgozó sajátos nyelvet dolgoz ki.

A retoricitás alapvető tulajdonságának a felfedezésével magát a *self* (én) fogalmát is kétségbe kell vonni. Annak grammatikalitását, gondolkodó egóját. A szubjektum, az én, az alapvetően retorikai folyamatoknak a

játéktere, s mint ilyen labilis, folyamatai nem a logika mentén, hanem retorikai jelleggel szerveződnek. Énem a szubjektum-részek különbségei szintézisének dinamikus folyamata. Sokkal inkább belső különbségek-ből áll, semmint a maga a priori egységéből. Fogalmazhatunk úgy is, hogy énünk matematikai képletét nem igazán tudjuk megtalálni, az emberi szubjektum temporális jellegű, retorikailag magyarázható.

A retorika a „gondolkodom” helyébe a vágyom és akarom aktusát helyezi, e struktúrák folyamatos teremtettségben élnek, poétizálják tudatom rendszerét. A self csak végtelen sok retorizálási folyamatban tud létezni. Egyes folyamat állomásai adják létünk stabilitásának képzetét.

Az értékszemélyiség adott esetben azonban a szubjektivitásnak egységet biztosíthat.

Paul de Man műveiben nem foglalkozik pszichológiai megközelítéssel, Proust olvasata, elemzése kapcsán azonban elgondolkodtam azon, hogy a szövegolvasás során és azt követően milyen mentális törekvések, milyen szerkesztési és újraszerkesztési műveletek zajlanak le az olvasóban, hangulatától, motivációjától stb. függően. Halász Péter írásaiban a műátélés során létrejövő mentális folyamatokra, tudatáramlatokra próbál rávilágítani. Chomsky így ír erről: „Megengedhető azonban a feltételezés, hogy a nyelvtudomány leginkább a mentális folyamatok és az általuk létrehozott és működtetett struktúrák megértéséhez tud majd hozzájuttatni.” Pléh Csaba azonban kételkedik abban, hogy az empirikus pszichológiai kutatások hozzá tudnának járulni a nyelv-gondolkodás viszony (nyelv és mentális történések, struktúrák) problémájának a megoldásához. Valószínű, hogy Paul de Man is így gondolkodhatott, freudi hozzáállással elemzett volna szövegeket.

A szövegekkel foglalkozók folyamatosan jutottak el az aprólékos vizs-

gálatig, a „második” retorika, azaz a metaretorika tényéig. Ennek létét és hatását a sokszor ellenvéleményen lévőeknek is be kell ismerniük. Paul de Man egyes szövegeket elemezve jutott el ennek felismeréséig, és **dolgozta ki rendszerét.**

Észreveszi azt, hogy vannak szövegek melyek látszólag teljesen rendezetlenek, mozgékonyak, mégis megszólítanak, szubjektíven hatást gyakorolnak ránk. Hogyan léteznek ezek? Ha e működés alapja nyelvi, akkor mi benne az a forma, ami operatív? A nyelviség szubjektivitása hogyan érvényesül?

„A temporalitás retorikája” című tanulmányát a következőképpen indítja: „Egy szubjektivista kritikai szókincs tizenkilencedik századi megjelenésével párhuzamosan, fokozatosan leértékelődtek a retorika hagyományos formái... az újabb kritikai fejlemények egy olyan retorika lehetőségét jelzik, mely már nem normatív vagy deskriptív jellegű, hanem többé-kevésbé nyíltan veti fel a *retorikai alakzatok intencionalitásának kérdését.*”

Az irodalom nyelve tropikus alapra épül. Ezt az alapot a mimézis, szimbólum, metafora, allegória stb. alkotják. Ezen trópusokhoz azonban olyan értékítéletet, feltevéseket társítottak a romantika korától, melyek elfedik a tényleges különbségeket és elfedik a tényleges struktúrákat. Egyértelműen felértékelődik a szimbólum szerepe például az allegóriával szemben. A szimbólum az érzékek előtt megjelenő kép és a kép által sugallt érzékfeletti totalitás bensőséges egységén alapul. Legfőbb vonzerejét épp a totalitás végtelenségére való utalás adja, szemben az allegóriával, mely egy konkrét jelentésre utaló jel, és megfejtésével ki is merül sugalmazó ereje.

Coleridge volt Goethének az az angol kortársa, aki a leghatározottabb nézeteket fejtette ki az allegória és szimbólum viszonyáról. Szerinte a szimbólum világában az élet és a forma ugyanaz, a szimbólum mindig része annak a totalitásnak, amelyet megjelenít. Ezzel szemben az allegória a szubsztancia hiányát mutatja, csak egy fantomot reprezentál. Azonban amikor Coleridge a szimbólum felsőbbrendű értékét akarja megmutatni, csak így tud fogalmazni: „A szimbólum jellemzője a különös áttetszősége az egyedien, az általános áttetszősége a különösön, az egyete-

mes áttetszősége az általánoson: mindenekelőtt pedig az örökkévaló áttetszősége az időbelin és az időbeliben.” Tehát az áttetszőség képzetéről beszél. A tárgyi szubsztancialitás szétfoszlik, visszatükröződéssé válik. Ha valami áttetsző, akkor ábrázol, visszatükröz. A szimbólum esetében meglévő szubjektív és objektív közötti intim viszony megbomlik. Az allegória sem más, mint visszatükröződés, így a szimbólum és az allegória a tárgyi világon túliban találja meg közös eredetét. (Paul de Man Rousseau [Új Heloise] és Hölderlin műveit emlegeti, rájuk hivatkozik, mint a romantikus allegorizmus példáira.)

A szimbólum totalitásra utaló lényege egyszóval megbomlik, már nem a szubjektív lényegét ragadja meg, hanem elcsúszik, közben újabb és újabb tárgyakat talál magának. (A szimbólum utazó lesz, adott esetben csempész is.) *A szimbólum allegorizálódik, másképpen fogalmazva retorizálódik.* „Ennek az allegóriának a temporalitása nem a múlt felé mutat, hanem az olvasás jövője felé, az allegorikus itt már nem emlékezik, nem leképez, hanem ismét, és ismételtén félreért.”

Tehát egy megbomlás jön létre, allegorikus összefüggések, egymásutániságra épülő alakzatok végtelen láncolata, melyek nem zárhatók le, melyek tulajdonképpen ismétlésre épülnek.

Az ismétlés fogalma, folyamata legtisztábban Kierkegaard művében olvasható. Röviden a következőről van szó. Kierkegaard szerint életünket az emlékezés, ismétlés (cselekvés) és reménykedés jegyében éljük. Amennyiben életünk bizonyos történései, aktusai nem ismétlődhetnek meg (nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba), akkor nyilvánvalóan az enyészeté vagyunk. Kierkegaard felbontja a Regina Olsennel való jegyességét, hogy a szerelmet egy folytonos ismétlésben élje meg. Azonban rá kell jönnie arra, hogy abszolút ismétlés nem létezik, a teljes ismétlés csak Istenben lehetséges (Kierkegaard, mint a hit lovagja). Parciális ismétlést élünk meg pl. akkor, amikor valami régi élményt újra megtalálunk, átélünk, úgy érezzük, hogy ez már megtörtént.

Paul de Man a „Temporalitás retorikája” második felében, valamint Az irónia fogalma című írásában a „trópusok trópusáról” beszél, von be

rendszerébe egy új fogalmat, ami nem más, mint az *irónia*. Az allegóriával ellentétben, mely egymásutániságra épülő alakzatokra épül, az irónia egy jelen idejű, folytonosan jelen lévőnek tűnő trópus. Tulajdonképpen akkor keletkezik, amikor valami ismétlődik, és mégsem ismétlődik. Talán ezt jobban megvilágítják a következő mondatok. (Northrop Frye egyébként az irónián a szavak olyan mintázatát érti, amelyek elfordulnak az igazi jelentéstől, ez az elfordulás, elmozdulás a trópus, annak mozzanata. Egy hosszabb szöveget átfogó trópus lehetőségével találkozunk. Ennek legjobb példáját Lukács György adja, aki regényelméletében a regényt magával az iróniával azonosítja. Itt érdemesnek találom leírni Lukács megfogalmazását az iróniával kapcsolatban. Ezek szerint az irónia az istenek nélküli korok negatív misztikája, a legmagasabbrendű szabadság, amely egy Isten nélküli világban felépíthető. Az eposz Istennel telített világ, a regény irónia.)

Kierkegaard műve alapján (Az irónia fogalma), és főleg Friedrich Schlegel írásai nyomán bontja ki az irónia fogalmát, mely megbontja az én belső egységét. Úgy érzem, hogy egy kettős ént próbál leírni. Egy tulajdonképpeni ént, meg egy olyat, amely mindenkor tisztában van bukásával. Az én bizonyos távolságtartással képes szemügyre venni önmagát. (Baudelaire-re hivatkozva én magam a nevetést is iróniának, lázadásnak minősítem.)

Az én a „misztifikált egyensúly állapotából lebukik (vagy felemelkedik) saját misztifikációja tudatosításának szintjére”. Természetesen ez nem egy derűs feladat.

Az irónia folyamán egy reflexív, dialektikus folyamat jön létre, amely nem más, mint az „önmagát gerjesztő tudatmozgás ismétlődése.”

Az irodalmi mű egy eszmét, egy abszolútot vesz célba, amely felé állandóan úton van. „Az irónia nem más, mint radikális tagadás, amely rombolás során mégis megnyilvánítja az abszolútot, amely fele a mű tart.” „A mű teljes széthullásának pillanatában, amikor látszólag minden elvesztett, a mű helyreáll, mivel e radikális rombolás a dialektika egyik mozzanata volt, azé a dialektikáé, amelyet a hegeli sémának megfelelően az abszolút felé tartó fejlődési folyamat történeti dialektikájaként értelmezzünk.”

„Az iróniával való szembesülés azért nagyon jelentős, mert Paul de Man ennek a problémának a kapcsán jutott el a retoricitás filozófiai kérdéseihez. Az irónia nem egyszerűen tropológiai kérdés, hanem a szubjektív létezésének formációja, az a lezárhatatlan retorikus láncolat, amelyben valami ott lévő szubjektív sose jelenik meg eredeti mivoltában, hanem mindig olvasatok ironikus leképezéseinek keresztül létezik, ironikus átírássok sűrű, végtelen számú sorozatában rejtőzik.”

Heller Ágnes megállapítja, hogy a felvilágosodástól kezdődően (Ez időben minden bizonnyal a nyelv és a gondolkodás belső kapcsolata és változása leginkább abban az erős hatásban mutatkozik meg, amelyeket adott esetben az írásbeliség, könyvnyomtatás, stb. gyakorolnak a tudat szerkezetére. Érdemes itt megjegyezni azt is, hogy ókor tulajdonképpen prózája a hangos beszéd visszhangja, a miénk az írás által jelenik meg, olvasva felfogható. Az „új nyelviséget” napjainkban a gyerekek már születésüktől átveszik) az élettapasztalat és a nyelv (filozófia nyelve) nem illenek össze. A hagyományos filozófiai nyelvel szakítanak a nagy újítók, mint Rousseau, Diderot, Lessing. A hagyomá-

nyos karakterek, a grammatika metamorfózison mennek át.

Ebből indul ki Paul de Man is. Retorikával foglalkozva kifejti, hogy az a 18 sz. után már nemcsak díszítőelem a szövegnek, hanem funkcionális szerepet kap. Az ember belső természetében ugyanakkor benne rejlik a retoricitás, az intencionalitás, és ennek elemzéséhez egyre kevesebben érzik elégségesnek a hagyományos analitikus filozófia módszereit.

Paul de Man gondolataiból, rendszeréből mindenképpen táplálkozhatunk. A nyelv retoricitásának tudatosításával többé-kevésbé megmenekülhetünk a retorika csapdáiból. Csupán szigorú olvasókká és írókká kell válnunk.

Használhatjuk azt a meggyőzésben, csupán egy szigorú elme, az alakzatok félrevezető erejének a tudatában lévő elme kell hogy irányítsa a nyelvet. Abban az esetben azonban, amikor írás közben azt sem tudjuk, hogy ezekkel csinálunk-e valamit vagy sem, igen erős lesz az a gyanú, hogy tulajdonképpen nem tudjuk, hogy mit cselekszünk.

Máté Ernő

Forrásirodalom:

1. A Jászó Anna, L. Aczél Petra (szerk.), „A régi új retorika”, Budapest, Trezor Kiadó, 2000.
2. Bókay Antal, „Paul de Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció”, in: Paul de Man, „Eszztétikai ideológia”, Budapest, Janus/Osiris, 2000.
3. Fabiny Tibor, „Szóra bírni az írást”, Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1994.
4. Hans Robert Jauss, „Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat-irodalmi hermeneutika”, Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
5. Jonathan Culler, „Dekonstrukció”, Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
6. Kulcsár Szabó Ernő, „Irodalom és hermeneutika”, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.
7. Northrop Frye, „Az ige hatalma”, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997.
8. Paul de Man, „Szemiológia és retorika”, in: Paul de Man, „Az olvasás allegóriái”, Szeged, Iktus Kiadó, 1999.
9. Paul de Man, „A temporalitás retorikája”, Thomka Beáta (szerk.), „Az irodalom elméletei I.”, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1996.
10. Paul de Man, „Az irónia fogalma”, in: Paul de Man, „Eszztétikai ideológia”, Budapest, Janus/Osiris, 2000.

Egy unitárius ének tanulságai

Ezzel a címmel jelent meg Kruppa Tamás cikke a Magyar Könyvszemle 2001. évi 4. számában. A cikk Szőlősi István 1635-ben, Kolozsváron kiadott *Rövid historia* című énekét ismerteti. E költemény alapját Jacobinus János, szintén Kolozsváron, 1595-ben megjelent latin nyelvű (*Brevis enarratio*) műve jelenti, amely a törökök elleni legnagyobb győzelemmel végződő havasalföldi hadjáratról szól.

A cikk szerzője először a költő személyének kérdésével foglalkozik. Egy az Országos Levéltár Acta Ecclesiastica anyagában fennmaradt levél tanúsága szerint annak írója, egy bizonyos kolozsmonostori adószedő személye megegyezik az énekszerző Szőlősi Istvánnal. A levélből kiderül, hogy Szőlősi protestáns:

lehet kálvinista, de valószínűbb, hogy unitárius.

Az 1620-as években az unitarizmus még igen erős volt Kolozsváron. A kollégium Közép-Kelet-Európa legjelentősebb ilyen jellegű intézménye volt. Az intézmény számára érkezett pénzbeli adományok jegyzéke fennmaradt, és az adakozók nevei között találkozunk Szőlősi István nevével is.

Kruppa Tamás ezután azt a kérdést veti fel, hogy mi lehet az oka annak, hogy egy anti-trinitárius szerző népszerűsítő munkát ír a katolikus Báthory Zsigmondról. Maguk a költő szavai árulják el, hogy a vers elkészítésével az volt a célja, hogy ébren tartsa a régi dicsőség emlékét.

És itt kell foglalkoznunk a daltálás kérdésével. Szőlősi valószínűleg nem sokkal az 1635-ös megjelenés előtt, tehát I. Rákóczy György korában írta a költeményt. Rákóczy a kálvinizmus hagyományos formáját szándékozta államvallássá tenni, és 1635-ben hívta életre az első olyan törvényt a szombatosok ellen, amelynek célja a felekezet megsemmisítése volt.

A fejedelem következő áldozata az unitárius egyház lett volna, mivel a szombatoság és az unitarizmus között nem tett különbséget. Ebben a korban tehát gyakran felidéződhetek Báthory Zsigmond török ellenes harcai, amelyet úgy is fel lehetett mutatni, mint az erdélyi felekezetek összefogásának szép példáját.

Tóth Anita